

पिट्स इंडिया ॲक्ट, १७८४

संपूर्ण One-Liner Notes

MPSC Group B व C तसेच तलाठी भरती परीक्षा विशेष

1. पिट्स इंडिया ॲक्ट, १७८४ हा ब्रिटिश संसदेने ईस्ट इंडिया कंपनीच्या भारतातील कारभारावर अधिक प्रभावी नियंत्रण ठेवण्यासाठी मंजूर केला.
2. या कायद्याचे नाव Pitt's India Act, 1784 होते.
3. या कायद्याचे नाव ब्रिटनचे तत्कालीन पंतप्रधान विल्यम पिट द यंगर यांच्या नावावरून पडले.
4. रेग्युलेंटिंग ॲक्ट, १७७३ मधील त्रुटी दूर करण्यासाठी पिट्स इंडिया ॲक्ट करण्यात आला.
5. या कायद्याने कंपनीच्या व्यापारी आणि राजकीय कार्यांमध्ये स्पष्ट फरक केला.
6. कंपनीची व्यापारी कामे कंपनीच्या संचालक मंडळाकडे (Court of Directors) राहिली.
7. कंपनीच्या राजकीय कारभारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी नियंत्रण मंडळ (Board of Control) स्थापन करण्यात आले.
8. नियंत्रण मंडळात ६ सदस्य होते.
9. नियंत्रण मंडळात ब्रिटिश मंत्रिमंडळातील महत्त्वाच्या सदस्यांचा समावेश होता.
10. भारताचा राजकीय कारभार ब्रिटिश सरकारच्या नियंत्रणाखाली आणण्याच्या दिशेने हा महत्त्वाचा टप्पा होता.
11. कंपनीचे संचालक भारताच्या प्रशासनाशी संबंधित आदेश देत असले तरी नियंत्रण मंडळाला त्यांच्यावर देखरेख करण्याचा अधिकार मिळाला.

12. त्यामुळे भारताच्या कारभारात दुहेरी नियंत्रण व्यवस्था (Dual Control) निर्माण झाली.

13. Court of Directors + Board of Control = Dual Control हे या कायद्याचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे.
14. कंपनीचे संचालक मंडळ व्यापार व दैनंदिन कंपनी प्रशासनाशी संबंधित राहिले.
15. नियंत्रण मंडळाने राजकीय, लष्करी आणि महसुली बाबींवर देखरेख केली.
16. भारतातील कंपनीच्या प्रदेशांना प्रथमच अधिक स्पष्टपणे ब्रिटिश राजकीय नियंत्रणाखालील प्रदेश म्हणून पाहिले जाऊ लागले.
17. या कायद्याने भारतातील कंपनीच्या प्रदेशांचे प्रशासन अधिक केंद्रीकृत केले.
18. बंगालचा गव्हर्नर-जनरल मुंबई आणि मद्रासच्या गव्हर्नरांवर अधिक प्रभावी नियंत्रण ठेवू लागला.
19. मुंबई व मद्रासला युद्ध किंवा तह करण्यापूर्वी बंगालच्या गव्हर्नर-जनरलकडून निर्देश घेण्याची व्यवस्था अधिक मजबूत करण्यात आली.
20. गव्हर्नर-जनरलच्या परिषदेची संख्या चारवरून तीन करण्यात आली.
21. भारतातील ब्रिटिश प्रदेशांच्या प्रशासनासाठी केंद्रीय नियंत्रण मजबूत करण्यात आले.
22. कंपनीच्या संचालक मंडळाला भारतातील वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या नियुक्तीमध्ये भूमिका कायम होती.
23. मात्र त्यांच्या कामावर ब्रिटिश सरकारच्या नियंत्रण मंडळाचे पर्यवेक्षण वाढले.
24. या कायद्याने कंपनीचे भारतातील व्यापारी अस्तित्व समाप्त केले नाही.

पिट्स इंडिया ॲक्ट, १७८४ — One-Liner Notes

25. ईस्ट इंडिया कंपनीला भारतातील व्यापाराचे अधिकार अजूनही मोठ्या प्रमाणात कायम होते.
26. त्यामुळे १७८४ मध्ये कंपनीचे व्यापार आणि राजकीय सत्ता दोन्ही पूर्णपणे संपले नाहीत.
27. या कायद्यामुळे भारताच्या प्रशासनात कंपनीचे नाव कायम ठेवून ब्रिटिश सरकारचे राजकीय नियंत्रण प्रस्थापित झाले.
28. १८५८ पर्यंत कंपनीच्या माध्यमातून भारताचे प्रशासन चालू राहिले.
29. १७८४ च्या कायद्याने निर्माण केलेली दुहेरी नियंत्रण व्यवस्था पुढील अनेक दशकांपर्यंत कायम राहिली.
30. चार्टर ॲक्ट, १८१३ ने कंपनीच्या भारतातील व्यापाराच्या एकाधिकाराला मोठा धक्का दिला.
31. चार्टर ॲक्ट, १८३३ ने कंपनीचे व्यापारी कार्य पूर्णपणे समाप्त केले.
32. भारत शासन कायदा, १८५८ ने ईस्ट इंडिया कंपनीचे भारतातील शासन पूर्णपणे समाप्त केले.
33. त्यामुळे घटनात्मक विकासाचा क्रम लक्षात ठेवा: १७७३ → १७८४ → १८१३ → १८३३ → १८५८.
34. पिट्स इंडिया ॲक्ट, १७८४ हा भारतातील ब्रिटिश मंत्रिमंडळाच्या राजकीय नियंत्रणाचा महत्त्वाचा टप्पा होता.
35. १७७३ चा रेग्युलेशन ॲक्ट → संसदीय नियंत्रणाची सुरुवात.
36. १७८४ चा पिट्स इंडिया ॲक्ट → ब्रिटिश सरकारचे नियंत्रण अधिक प्रभावी.

- 37.** १७८४ → Board of Control → Dual Control हा MPSC साठी अत्यंत महत्त्वाचा संबंध आहे.

🔥 MPSC सुपर Revision

घटक	उत्तर
कायदा	पिट्स इंडिया ॲक्ट, १७८४
नाव कोणाच्या नावावर?	विल्यम पिट द यंगर
मुख्य उद्देश	कंपनीच्या राजकीय कारभारावर ब्रिटिश सरकारचे नियंत्रण
नवीन संस्था	Board of Control
Board of Control सदस्य	६
कंपनीचे व्यापारी कार्य	Court of Directors
राजकीय कार्यावर नियंत्रण	Board of Control
व्यवस्था	दुहेरी नियंत्रण (Dual Control)
गव्हर्नर-जनरलची परिषद	४ वरून ३ सदस्य
महत्त्व	कंपनी + ब्रिटिश सरकार यांच्या संयुक्त नियंत्रणाची व्यवस्था
कंपनीचा व्यापार	१७८४ मध्ये समाप्त नाही
कंपनीचा व्यापार पूर्णतः समाप्त	१८३३
कंपनीचे शासन समाप्त	१८५८

⇒ एका ओळीत:

पिट्स इंडिया ॲक्ट १७८४ = Board of Control + Court of Directors + Dual Control + ब्रिटिश सरकारचे वाढते राजकीय नियंत्रण.